

WŁADYSŁAW CHAIM CSsR (Kraków)

PSYCHOLOGIA W HOMILETYCE XX WIEKU

Działania Kościoła, realizującego misję przekazu słowa Bożego, konkretyzują się w określonym czasie i miejscu, wobec konkretnych ludzi z ich biografią, w określonym splocie wszystkich uwarunkowań. Jednocześnie uwarunkowania te, podmiotowe i zewnętrzne, są rzeczywistością zmieniającą się nieustannie.

Aby ułatwić posiew i przyjęcie słowa, trzeba przynajmniej w przybliżeniu poznać prawa wzrostu i metody dobrego przygotowania ziarna pod siew, ocenić jakość gleby, w którą rzuca się ziarno słowa i odpowiednio ją przygotować, poznawać warunki, w jakich dokonuje się posiew ziarna słowa, procesy odpowiedzialne za przyjmowanie bądź odrzucanie, wzrost i owocowanie. W tej pracy nieodzowna jest również dobra znajomość psychologii. Dlatego na potrzebę znajomości psychologii przez duszpasterzy niejednokrotnie zwracają uwagę oficjalne dokumenty Kościoła¹. Psychologia potrzebna jest kaznodziejstwu, a także homiletyce. Nie stroniąc od psychologii, homiletyka od dawna korzysta z psychologii i innych nauk społecznych w celu pełniejszego zrozumienia człowieka, ale też dla swego rozwoju jako nauki.

Zadaniem tego artykułu jest ukazanie zarysu relacji między homiletyką a psychologią. Zostanie to przeprowadzone przez odniesienie problematyki homiletycznej do orientacji psychologicznych i działów psychologii oraz wskazanie na jeszcze nie wykorzystane możliwości.

HOMILETYKA I KIERUNKI PSYCHOLOGICZNE

Nie bez znaczenia jest fakt, że „psychologią kazania” zainteresowano się już w wieku XIX². Rozwijająca się psychologia skłaniała do zastanawiania się nad wpływem struktur psychicznych na kazanie. Przez długi czas refleksja ta zatrzymywała się jednak na kaznodziei

¹ Chodzi o dokumenty soboru watykańskiego II: *Gaudium et spes*, nr 5, 54, 62; *Optatem totius*, nr 20; *Christus Dominus*, nr 14; także encyklika *Reconciliatio et poenitentia*, nr 29.

² G. A. F. S i c k e l, *Grundriß der christlichen Homiletik, oder einer auf Psychologie und Bibel gegründeten Anweisung, durch Predigten die Menschen für das Reich Gottes zu gewinnen*, Leipzig 1829; P. R. D ü r s e l e n, *Homiletik und Psychologie. Ein Beitrag zur praktischen Theologie, insbesondere zur Topik*, Berlin 1897.

i zadaniu, jakie miał do wykonania. Późniejsze dziesięciolecia poszerzają zakres zagadnień, których znajomość z punktu widzenia psychologii jest ważna w teorii i praktyce głoszenia słowa Bożego³.

Psychoanaliza

Sens powiedzenia H. Albrechta: „Nic tak bardzo nie wpływa na kazanie jak moja osobowość”, znalazł odzwierciedlenie w homiletyce zorientowanej analitycznie, opracowanej w latach czterdziestych XX wieku przez O. Haendlera. Był on zdania, że kazanie jest pełną manifestacją osobowości kaznodziei, a zatem błędnie postępuje ten kaznodzieja, który w celu stania się narzędziem w ręku Boga stara się wyłączyć swoją podmiotowość i wyrzeka się kontroli nad swoim życiem psychicznym⁴.

Psychologia G. G. Junga stosunkowo często inspiruje zajmujących się problematyką głoszenia słowa Bożego. E. M. Holleyman przebadął wpływ preferencji osobowości (16 typów Meyer-Briggs) na sposób głoszenia słowa i doświadczenia z głoszeniem związane. Wyniki badań w pewnej mierze wykazały istnienie takich powiązań, jednak żaden z typów osobowości nie daje się uznać za „idealny” dla kaznodziei⁵. S. E. Cohran z kolei badał relacje między typami osobowości kaznodziei i typami osobowości słuchaczy, w tym również ekstrawersją i intrawersją. Słuchacze w zależności od prezentowanych cech osobowości inaczej reagowali na te same kazania. Wpływ na te reakcje miał również typ osobowości kaznodziei⁶. Do identyfikacji osobowościowych korelatów głoszenia słowa W. B. Oden wykorzystał koncepcję osobowości K. Horney. Uzyskał trzy typy kaznodziei: zorientowanych na osobę i ukierunkowanych „ku ludziom”, zorientowanych na treść i ukierunkowanych „od ludzi” oraz zorientowanych na wydawanie osądów i ukierunkowanych „dominująco-agresywnie” („przeciw ludziom”)⁷.

³ Por. E. N. Jackson, *A Psychology for Preaching*, San Francisco 1981. Podejmuje się problematykę przekazu słowa Bożego również w nurcie pojęć klasycznej psychologii ogólnej, jak np. charakter – por. H. Jarosiewicz, *Klasyczne ujęcie charakterologicznych uwarunkowań słuchania słowa Bożego*, [w:] W. Przyczyna (red.), *Słuchacz Słowa*, Kraków 1998, s. 131–143. O podejmowaniu problematyki recepcji kazania w kontekście psychologii ogólnej zob. W. Chaim, *Psychologiczny aspekt recepcji kazań*, „Ateneum Kapłańskie” 1:1999, s. 3–14.

⁴ O. Haendler, *Die Predigt. Tiefenpsychologische Grundlagen und Grundfragen*, Berlin 1960, s. 47 n.

⁵ E. M. Holleyman, *The Impact of Personality on Preaching: an Investigation of the Correlation between Meyers-Briggs Personality Types and the Preaching Experience* (Diss., New Orleans Baptist Theological Seminary), New Orleans 1991, s. 177 n.

⁶ S. E. Cohran, *The Ear of the Listener*, „Homiletic” 1:1993, s. 7–10.

⁷ W. B. Oden, *Preaching and Personality: a Functional Typology Related to Perceptions of Selected Pastors* (Diss., Boston University School of Theology), Boston 1964, s. 150–160.

F. Riemann opracowaną przez siebie psychoanalityczną typologię charakteru zaadaptował do opisu osobowości kaznodziei oraz nacechowanych nią typów kazania. Kryterium do wydzielenia typów była preferowana treść i sposób przekazu⁸. Jeszcze bardziej z problematyką kaznodziejstwa związał tę typologię A. Denecke, który szczegółowo dopracował związki między osobowością i kazaniem oraz powiązał typy osobowości kaznodziei z wymiarami komunikacji – z treścią i relacją. W ten sposób powstała przepracowana typologia kaznodziei, w której występują następujące typy: odpowiedzialny kaznodzieja porządku, giętki kaznodzieja wolności, wczuwający się kaznodzieja miłości oraz głęboko wrażliwy kaznodzieja poznania⁹. Uzupełnieniem do wzmiankowanej typologii kazań i kaznodziei jest opracowanie typologii słuchaczy oraz przedstawienie hipotetycznych interakcji między określonymi typami kaznodziei i słuchaczy¹⁰.

Psychologia uczenia się

Do roli paradygmatu w homiletyce urósł model kazania oparty na prawach uczenia się, opracowany przez H. Arensa i współpracowników. W modelu tym wskazuje się na 5-stopniowy proces uczenia w kazaniu: (1) motywację przez pokazanie konfliktu i problemu, (2) określenie celu przez zdefiniowanie problemu, (3) poszukiwanie rozwiązania drogą prób i błędów, (4) propozycję rozwiązania przez ukazanie jego logicznych następstw, (5) realistyczne zastosowanie jako weryfikację rozwiązania. Stosowanie tego modelu ma służyć podniesieniu skuteczności przez przystosowanie kazania do słuchaczy, do ich możliwości przeżywania i uczenia się¹¹. D. Trautwein rozpracował całą liturgię w aspekcie psychologii uczenia się. Celem procesu uczenia się podczas liturgii byłoby doprowadzenie do komunikacji z Bogiem za pośrednictwem słowa i sakramentu¹². Tej próbie aplikacji behawioryzmu do liturgii zarzuca się jednak, że może doprowadzić wspólnotę do ograbienia ze świętowania¹³.

⁸ F. Riemann, *Die Persönlichkeit des Predigers aus tiefenpsychologischer Sicht*, [w:] R. Riess (Hg.), *Perspektiven der Pastoralpsychologie*, Göttingen 1974, s. 152–166.

⁹ A. Denecke, *Persönlich predigen: Anleitungen und Modell für Praxis*, Gütersloh 1979.

¹⁰ W. Chaim, *Psychoanalityczne ujęcie charakterologicznych uwarunkowań słuchania słowa Bożego*, [w:] W. Przyczyna (red.), *Słuchacz Słowa*, Kraków 1998, s. 144–162.

¹¹ H. Arens, *Die Predigt als Lernprozess*, München 1972.

¹² Por. D. Trautwein, *Lernprozess Gottesdienst*, München 1972; A. Wallner, *Bibeltheologische und lernpsychologische Kriterien für die Predigt als Impuls für das Heilsgeschehen in der Gemeinde* (Diss.), Graz 1976.

¹³ Por. C. Möller, *Seelsorglich predigen*, Göttingen 1983, s. 165.

W homiletyce zaleca się korzystanie z wypracowanych przez behawioryzm technik redukcji nadmiernego lęku, w sytuacji kiedy paraliżuje on przygotowanie kazania i publiczne występowanie¹⁴.

Psychologia poznawcza

Kierunek ten zajmuje się zachowaniem człowieka jako istoty racjonalnej, przetwarzającej informację i tworzącej je. Orientacja ta znajduje jeszcze słabe odbicie w homiletyce. Można spotkać prace odwołujące się do zjawiska selektywności w recepcji kazań i do prawidłowości kierujących zmianą postaw. Spotyka się też prace odwołujące się do teorii dysonansu poznawczego L. Festingera, która wyjaśnia opór psychiczny człowieka w obliczu informacji niezgodnych ze sobą, a dla niego ważnych, lub informacji niezgodnych z jego samooceną. W badaniach Pergamenta poszukiwano psychologicznych determinant zapamiętywania przekazu religijnego, w tym również w obszarze religijności¹⁵.

Psychologia postaci (Gestalt)

Psychologia ta zakłada, że pierwotnymi danymi doświadczenia są całości, które są niesprowadzalne do swych części składowych. Są one zhierarchizowane, a dane doświadczenia mają tendencję do treściowego doskonalenia się. Odkryte prawo uczenia się przez wgląd (*insight*), o dużej doniosłości dla psychologii twórczości, służy do przedstawiania faz procesu tworzenia kazania: przygotowania, inkubacji, iluminacji, weryfikacji¹⁶. Zgodnie z tym zaleca się, aby droga od tekstu do kazania prowadziła przez głębię osobowości, gdzie łączą się elementy pracy kaznodziei i olśnienia. Wyniki przygotowania kazania „zadawane są” głębi osobowości, z której wynurzają się w nowym kształcie. Cały ten

¹⁴ W. Rebell, *Psychologisches Grundwissen für Theologen. Ein Handbuch*, München 1988, s. 245.

¹⁵ Por. H. D. Schneider, *Unter welchen Voraussetzungen kann Verkündigung Einstellung ändern?* „Wissenschaft und Praxis in Kirche und Gesellschaft” 58:1969, s. 246–257; T. Stählin, *Kommunikationsfördernde und -hindernde Elemente in der Predigt*, tamże 61:1972, s. 297–308; H. Albrecht, *Kirche im Fernsehen. Massenkommunikationsforschung am Beispiel der Sendereihe „Das Wort zum Sonntag”*, Hamburg 1974, s. 119–145; K. I. Pargament, D. V. De Rosa, *What was that Sermon about? Predicting Memory for Religious Messages from Cognitive Psychology Theory*, „Journal for the Scientific Study of Religion” 24:1985, s. 180–193.

¹⁶ H. Arens, F. Richardt, J. Schulte, *Kreativität und Predigtarbeit*, München 1977; G. Siwek, *Proces tworzenia kazania*, [w:] W. Przyczyna (red.), *Fenomen kazania*, Kraków 1994, s. 197–201; J. Twardy, *Koncepcja pracy twórczej nad kazaniem*, Rzeszów 1998.

proces przedstawia się z pomocą praw psychologii postaci¹⁷. Gestaltowskie prawa spostrzegania mają zastosowanie także w badaniach nad zapamiętywaniem, przechowywaniem i przypominaniem treści kazań¹⁸.

Psychologia humanistyczna

Psychologia humanistyczna akcentuje specyficznie ludzkie właściwości człowieka, jego autonomię, autentyczność, odpowiedzialność, samowiedzę, sens życia, pozostawanie w relacjach interpersonalnych. W tym nurcie Chartier komunikację kaznodziejską rozważa w powiązaniu z otwartością (*self-disclosure*) i poczuciem własnej wartości (*self-esteem*)¹⁹. W teorii i praktyce kaznodziejskiej wykorzystuje się model rozmowy w ujęciu C. Rogersa (kazanie dialogowe) oraz modele społecznego funkcjonowania człowieka o rodowodzie psychoanalitycznym: analizę transakcyjną (E. Berne'a) oraz interakcję skoncentrowaną na temacie (R. Cohn).

Analiza transakcyjna (AT)

Analiza transakcyjna ułatwia zrozumienie psychologicznego funkcjonowania kaznodziei i słuchaczy w relacji kazania, pomaga korygować i leczyć niezdrowe relacje oraz usuwać niektóre przyczyny nieskuteczności kazań²⁰. Na bazie modelu transakcyjnego (cztery pozycje życiowe: stany „ja” (Rodzic, Dorosły, Dziecko), transakcje, „gry”) W. Engemann zinterpretował problematykę kazania. Do rozpracowanych przez niego kwestii należały: analogie między stanami „ja” i głównymi funkcjami kazania, odzwierciedlenie przebiegu transakcji w kazaniu, analogie między pozycjami życiowymi i typami kaznodziei Riemanna, analiza gier występujących u różnych typów kaznodziei oraz analogie między pozycjami życiowymi a koncepcjami homiletycznymi. Engemann wskazał też na terapeutyczne konsekwencje wykorzystania AT w kaznodziejstwie.

¹⁷ F. Erbacher, *Gestaltmethode und Predigtarbeit*, [w:] R. Zerfass, F. Kamphaus (Hg.), *Die Kompetenz des Predigers. Im Spannungsfeld zwischen Rolle und Person*, Münster 1980, s. 25–29; K. Meyer zu Utrup, *Gestalthomiletik: wie wir heute predigen können*, Stuttgart 1986.

¹⁸ Por. E. Lerle, *Arbeiten mit Gedankenimpulsen*, Berlin 1965.

¹⁹ Por. M. R. Chartier, *Preaching as Communication: an Interpersonal Perspective*, Abingdon 1981.

²⁰ M. Schnatmann, W. Born, *Transaktionsanalyse und appellative Verkündigung*, [w:] F. Kamphaus, R. Zerfass (Hgg.), *Ethische Predigt und Alltagsverhalten*, München–Mainz 1977, s. 129–137; W. Engemann, *Persönlichkeitsstruktur und Predigt. Homiletik aus transaktionsanalytischer Sicht*, Leipzig 1992.

Interakcja skoncentrowana na temacie (tekst biblijny, symbole wiary) jest wyznaczana przez trzy punkty trójkąta (temat, „ja”, grupa) wpisanego w koło (otoczenie). Jest to metoda stosowana do przekazywania słowa Bożego w sposób interakcyjny, ułatwiająca podmiotowe zaangażowanie w odbiór przekazu Objawienia. Te właśnie trzy czynniki (przekaz, kaznodzieja oraz słuchacze – w kontekście liturgii) konstytuują przekaz wiary i tradycji chrześcijańskiej. W interakcji takiej uwzględnia się nie tylko dynamikę grupy, ale także kontekst historyczny i społeczny. Stosowanie tej metody zalecane jest zwłaszcza w grupach ludzi zdystansowanych do religii (wiary)²¹.

Psychologia kontaktów interpersonalnych

Schulz von Thun, również w nurcie psychologii humanistycznej, rozwinął model organonu K. Bühlera oraz model P. Watzlavicka (aspekty komunikacji: treść i relacja) w cyrkularny model komunikacji interpersonalnej, który posiada cztery psychologicznie ważne aspekty, odpowiadające czterem funkcjom mowy:

- a) aspekt informacyjny: mówienie czegoś (np. przez opowiadanie);
- b) aspekt ujawniania się mówcy: ujawnianie swoich cech (np. temperamentu, religijności, kompetencji);
- c) aspekt odniesienia do rozmówcy: wyrażanie stosunku do rozmówcy i wyznaczanie wzajemnej relacji (rodzaju kontaktu);
- d) aspekt apelu: osiągnięcie celu, do którego się zmierza (upominanie, pocieszanie, zalecanie, proponowanie itp.).

Jakość czterech aspektów wypowiedzi może się zmieniać. Dlatego nad ich poznaniem, korygowaniem, rozwojem i optymalizacją może kaznodzieja nieustannie „pracować”.

Z ujawnianiem siebie bardzo ściśle związane jest w kazaniu dawanie świadectwa, żywotność kazania, autentyczność. Od strony mówiącego ważne jest nie tylko to, co zamierza powiedzieć, ale również to, co sam od siebie ma („co ja mam”) do powiedzenia. Doniosłe znaczenie dla kazania ma więc jakość osobowości mówiącego i jego kontaktu z samym sobą czyli „wgląd w siebie”. Na przykład a u t e n t y c z n o ś ć zakłada zdolność do spostrzegania tego, co się dzieje w obszarze własnej psychiki i do wyrażania własnych przeżyć. Autentyczność uzyskuje się w trakcie poszukiwania uwarunkowanej sytuacyjnie równowagi między „siostrzanymi cnotami” mającymi przeciwną wartość: między zaangażowaniem własnego „ja” i powściągliwością. W przeciwnym razie popada się w koncentrację na sobie lub skrywa-

²¹ A. Denecke, *TZI in der Predigt?*, „Werkstatt Predigt” 10:1982, s. 28–48; D. Funke, *Glaubensgesprächskreise in der Gemeinde. Ein Modell nach TZI*, [w:] D. Funke (Hg.), *Erfahrungen lebendigen Lernens: Grundlagen und Arbeitsfelder der TZI*, Mainz 1985, s. 168–179.

nie się za fasady: swoją rolę kaznodziei lub retoryczne „my” ze słuchaczami.

W kazaniu istotne znaczenie ma relacja ze słuchaczami, która wyraża się w odpowiedzi na pytanie: Co ja mam wam do przekazania? Dla słuchacza sprawą ogromnej wagi jest to, czy jest on adresatem przekazu oraz w jaki sposób jest traktowany (wyrażenia, intonacja, klimat): przyjaźnie, z zaufaniem, akceptująco czy wrogo, przedmiotowo, poniżająco itp., czyli jak spostrzega zdefiniowaną przez kaznodzieję relację. Istotną cechą dobrej relacji jest *a k c e p t a c j a*, która polega na tym, że wychodzi się naprzeciw drugiej osobie – takiej, jaką jest, z szacunkiem i przychylnością. Niemniej, do pełnowartościowego kontaktu potrzebna jest umiejętność balansowania między akceptacją i konfrontacją, która jest przeciwwagą akceptacji (zdolność przeciwstawienia się i zaryzykowania konfliktu). Gdy ich brak, zagraża popadnięcie w „antywartości” komunikacyjne, będące przeciwieństwem tych dwóch cnót, a mianowicie w „cementarny spokój” lub wrogość.

Apel, należący do istoty kazania, może pomagać słuchaczowi i zmobilizować go do podjęcia zmian, ale może też obciążać, zniechęcać i demobilizować. Poczucie nieskuteczności apelowania nie powinno skłaniać do rezygnacji ze stosowania apeli. *O d w a g ę a p e l o w a n i a* należy łączyć z szacunkiem do „obszaru suwerenności” słuchacza, bez popadania z jednej strony w „anielską powściągliwość”, z drugiej zaś – bez mieszania się w jego życie. To, czy apeluje się skutecznie i konstruktywnie (budująco), czy destrukcyjnie i zniechęcająco, zależy m.in. od tego, czy kaznodzieja liczy się z prawami motywacji, czy właściwe rzeczy mówi właściwym ludziom, czy nie chce „za dużo” osiągnąć swoim kazaniem, czy uwzględnia „alergie” słuchaczy (na które może być „uodporniony” m.in. przez poczucie występowania w imieniu Boga), czy liczy się z *p a r a d o k s a l n y m i* prawami zmian, jak np. z tym, według którego w takiej mierze możemy się zmieniać i rozwijać, w jakiej pozwalamy sobie na bycie sobą.

Kazanie jest fenomenem interakcyjnym, a model ten ma charakter cyrkularny, w którym cztery strony wypowiedzi uwzględnia się na wszystkich etapach procesu komunikacyjnego: nadawania, odbioru („czworo uszu”) oraz informacji zwrotnej. Stąd model ten często jest proponowany do opisu procesu komunikacji w kazaniu²². Rozpracowane przez Schulza von Thuna psychologiczno-komunikacyjne problemy związane z poszczególnymi aspektami kazania nie tylko ułatwiają zrozumienie procesu komunikacji kaznodziejskiej, lecz również inspirują do badań empirycznych w tej dziedzinie.

²² Por. F. Schulz von Thun, *Was geschieht, wenn wir predigen? Kleines Kommunikationspsychologisches Kolloquium*, „Bibel und Liturgie” 4:1989, s. 201–211; W. Chaim, *Kazanie jako komunikat*, [w:] W. Przyczyna (red.), *Fenomen kazania*, Kraków 1994, s. 98–135.

HOMILETYKA I DZIAŁY PSYCHOLOGII

Kazanie jako komunikacja

Pojęcie komunikacji odnosi się do szerokiego *spectrum* zjawisk, których wspólną charakterystyką jest wymiana informacji między jednostkami czy systemami społecznymi²³. Z pojawieniem się paradygmatu komunikacyjnego w naukach społecznych (socjologia, psychologia, informatyka) także w homiletyce zauważono, że modele wyjaśniające przekazywanie informacji mogą zostać wykorzystane do wyjaśnienia procesów związanych z przekazem Objawienia i jego recepcją w duszpasterstwie. Liczne opracowania problematyki kazania pojawiły się w latach 60. i 70. XX wieku w homiletyce amerykańskiej, wkrótce potem w homiletyce europejskiej, zwłaszcza w niemieckiej²⁴.

Modele komunikacji, wypracowane na terenie różnych nauk, w mniejszym czy większym stopniu nadają się do opisu i analizy międzyludzkiej komunikacji w kazaniu i liturgii. Przeglądu i oceny przydatności niektórych podstawowych modeli komunikacji (Th. Newcomba, C. E. Shannona, W. Weavera, D. K. Berlo, J. i M. Rileyów, B. Westley, M. S. MacLean, G. Gerbnera) dla teologii i praktyki pastoralnej, a szczególnie homiletyki dokonali W. B. Lerg i R. Zerfass (1972). W Polsce podobny przegląd teorii informacji przeprowadził Z. Grzegorski (1970)²⁵.

²³ I. Kurcz, *Język i mowa*, [w:] T. Tomaszewski (red.), *Psychologia*, Warszawa 1976, s. 415.

²⁴ Oto niektóre z pozycji: C. Reid, *Preaching and the Nature of Communication*, „Pastoral Psychology” 14:1963, s. 40–49; tenże, *The Empty Pulpit: A Study in Preaching as Communication*, New York 1967; H.-D. Bastian, *Verfremdung und Verkündigung. Gibt es eine theologische Kommunikationstheorie?*, München 1965; W. Bartholomäus, *Evangelium als Information. Elemente einer Theologischen Kommunikationstheorie am Beispiel der Osterbotschaft*, Zürich 1972; F. Dance, *Communication Theory and Contemporary Preaching*, „Preaching” 3:1968, f. 4, s. 20–32. W. Jungschafter, *Kommunikationswissenschaft – eine Hilfe in der Predigtkrise?*, „Theologisch-Praktische Quartalschrift” 120:1972, s. 348–353; H.-Ch. Piper, *Die Predigt als religiöse Kommunikation*, WPKG 67:1978, s. 20–27; R. Volp, *Predigt als religiöse Mitteilung*, „Theologia Practica” 12:1977, s. 58–71; B. Klaus, *Homiletische Orientierung. Die Predigt als Kommunikationsmedium*, [w:] B. Klaus (Hg.), *Kommunikation in der Kirche*, Gütersloh 1979, s. 133–135; L. Kuc, *Komunikacja między ludźmi. Komunikacja z Chrystusem*, [w:] W. Wojdecki (red.), *Studia z historii kaznodziejstwa i homiletyki*, t. 2, Warszawa 1980, s. 11–49, 50–95; J. Pracz, *Kazanie jako akt komunikacji*, [w:] W. Przyczyna (red.), *Fenomen kazania*, Kraków 1994, s. 82–97; G. L. Flach, *Studien zur intraliturgischen Kommunikation*, Innsbruck 1993.

²⁵ Z. Grzegorski, *Postać słowa w schemacie teorii informacji*, „Studia Theologica Varsaviensia” 1:1970; *Wprowadzenie do teorii przekazu homiletycznego*, [w:] L. Kuc (red.), *Praktyka przepowiadania słowa Bożego. Materiały do nauczania w zakładach teologicznych*, t. 2, Warszawa 1973, s. 19–138.

Jeśli chodzi o rozpracowanie problematyki kazania w szerokim tego słowa znaczeniu, to warto zauważyć niektóre modele komunikacyjne. W jednym z wczesnych badań empirycznych nad interakcją między kaznodzieją i audytorium (Parsons, 1966) został zastosowany transakcyjny model komunikacji Cantrilla²⁶. Nowszą propozycją dla homiletyki jest omówiony wcześniej model Schulza von Thuna, którego praktyczna użyteczność sprawia, że jest proponowany także do analizy psychologicznej problematyki kazania²⁷. R. Stenico wykorzystuje model komunikacji językowej R. Jakobsona do analizy procesu komunikacji w homilii²⁸. Wyniki najnowszej ankiety na temat kazań, przeprowadzonej w Stanach Zjednoczonych przez L. Carell, zostały przeanalizowane na bazie teorii komunikacji językowej F. Dance'a²⁹.

Komunikacyjne myślenie tak dalece weszło do homiletyki, że modele komunikacji dostarczają schematów do konstrukcji podręczników homiletyki. Przykładem tego jest kompendium wiedzy homiletycznej H. W. Dannowskiego, oparte na behawiorystycznym modelu komunikacji Laswella (kto mówi?, o czym?, gdzie?, do kogo?, jak?), czy *Homiletyka* Z. Adamka, odwołująca się do kilku różnych modeli komunikacyjnych³⁰. Do problematyki kazania stosunkowo często wykorzystuje się trzy ujęcia komunikacji: masową, symboliczną, językową.

Kazanie a model komunikacji masowej

To podejście było w homiletyce stosowane jako jedno z pierwszych. Przeniesienie wyników amerykańskich badań nad komunikacją masową w dziedzinę homiletyki przyspieszyło badania i wyraźnie je ubogaciło. Nie zawsze jednak przenoszenie tez i hipotez z tego ujęcia komunikacji na kazanie jest trafne ze względu na jednokierunkowość modelu i behawiorystyczną interpretację. Podejście to jest zorientowane na zmianę poznawczego komponentu postawy. W ramach tej orientacji do interpretacji recepcji kazań mieści się teoria dysonansu poznawczego³¹.

²⁶ R. J. Parsons, *Lay Perceptions and Participation in the Communication of the Sermon* (Diss., Boston University Graduate School), Boston 1966, s. 51 nn.

²⁷ Por. K. Müller, *Homiletik. Ein Handbuch für kritische Zeiten*, Regensburg 1994, s. 209–221, 236; G. Theissen, *Zeichensprache des Glaubens. Chancen der Predigt heute*, Gütersloh 1994, s. 134 n.

²⁸ Np. T. Stenico, *L'omelia. Parola e comunicazione*, Città del Vaticano 1998.

²⁹ L. Carrell, *The Great American Sermon Survey*, Wheaton, Illinois 2000, s. 45.

³⁰ H. W. Dannowski, *Kompendium der Predigtlehre*, Gütersloh 1990; Z. Adamka, *Homiletyka*, Tarnów 1992.

³¹ K. W. Dahm, *Die Predigt in kommunikationssoziologischer Sicht*, „Anstoß” 17:1970, s. 25–38; *Hören und Verstehen. Kommunikationssoziologische Überlegungen zur gegenwärtigen Predigtnot*, [w:] A. Beutel, V. Drehsen, H. Müller (Hgg.), *Homiletisches Lesebuch: Texte zur heutigen Predigtlehre*, Tübingen 1989, s. 242–252.

Kazanie jako komunikacja symboliczna

Komunikacja w kazaniu posiada warstwę ludzką (człowiek – człowiek) i religijną (człowiek – Bóg). Doświadczenie tej dwuwymiarowości w procesie przekazu słowa Bożego jest możliwe dzięki językowi religijnych symboli. Dialogiczna i symboliczna struktura obrzędów liturgicznych (rytuału), których kazanie jest istotnym elementem i które dla kazania tworzą kontekst, wymaga uwzględnienia możliwie wszystkich występujących znaczeń, z których złożona jest jego rzeczywistość³². Taką możliwość daje analiza kazania jako komunikacji symbolicznej o charakterze religijnym.

Kazanie jako komunikacja językowa

Do problematyki homiletycznej szerokimi drzwiami wprowadzono wiedzę na temat języka jako systemu znaków, którego teorię nazywamy semiotyką. **S e m i o t y k a** jest nauką o właściwościach, znaczeniach i oddziaływaniu znaków (mowa, rysunek, obrazy, gesty). Różnorodność odmian i postaci znaków systematyzuje się w ramach semantyki, syntaktyki i pragmatyki. Semiotyka jest w homiletyce wykorzystywana do analizy liturgii (rytuału) i kazania. W ramach analizy semiotycznej dowolne nabożeństwo może być systemowo badane w aspekcie znaków, które jego uczestnik w trakcie liturgii spostrzega i współtworzy, w aspekcie odczuć i wartościowań, które wywołują lub mogą wywoływać u uczestników znaki oraz ich zespoły³³. W. Engemann zaproponował nawet homiletykę semiotyczną. W swej książce ujął podstawy tej koncepcji, dookreślił relacje między kazaniem i semiozą oraz między homiletyką i semiotyką. Następnie w kontekście kazania zdefiniował pojęcia **signifikant** i **signifikat** oraz stypologizował psychosemiotyczną komunikację homiletyczną³⁴. Nie był on w tej dziedzinie prekursorem, albowiem wcześniej

Przegląd teorii komunikacji masowej i ich ocena znajduje się w książce: K. F. D a i b e r, *Predigen und hören. Kommunikation zwischen Predigern und Hörern. Sozialwissenschaftliche Untersuchungen*, Bd. 2, München 1983, s. 48–61.

³² Por. J. Scharfenberg, *Gottesdienstliche Verkündigung und Symbol*, „Lebendige Seelsorge” 38:1987, s. 231–235; L. Mödl, *Liturgie und Predigt*, TPQ 141:1993, s. 339–348; G. Theissen, *Zeichensprache des Glaubens. Chancen der Predigt heute*, Gütersloh 1994; M. Klesmann, *Predigt als symbolischer Kommunikationsprozess. Zur Bedeutung der Symboldidaktik für Homiletik*, „Praktische Theologie” 30:1995, s. 291–305.

³³ Por. R. Fleischer, *Einführung in die semiotische Gottesdienstanalyse*, [w:] P. Düsterfeld (Hg.), *Neue Wege der Verkündigung*, Düsseldorf 1983, s. 99–122; J. S. McClure, *Preaching and the Pragmatics of Human/Divine Communication in the Liturgy of the Word in the Western Church. A Semiotic and Practical Theological Study*, Princeton 1984.

³⁴ Por. W. Engemann, *Semiotische Homiletik. Prämissen-Analysen-Konsequenzen*, Tübingen-Basel 1993.

liturgię i głoszenie słowa w czasie liturgii przedstawił w nurcie homiletyki semiotycznej J. McClure³⁵.

Semantyczna płaszczyzna znaczeń wyraża związek między znakiem językowym i tym, co on oznacza. Semantyka zajmuje się funkcjonowaniem i rolą znaków w społecznym procesie komunikacji, a także analizą treści wyrażen językowych³⁶. Analizę semantyczną, polegającą na badaniu konotacyjnego i denotacyjnego znaczenia słów, stosuje się w homiletyce do analizy struktur wartościujących tekstu kazania, recepcji kazania, materiałów do kształcenia homiletów itp.³⁷

Pragmatyczna płaszczyzna obejmuje relację znaków językowych do użytkowników danego języka. Na tej płaszczyźnie dokonuje się przekazywanie i odbiór sensów. Pragmatyka zajmuje się badaniem i analizą wzajemnych relacji między językiem a tymi, którzy posługują się nim w procesach komunikacji, rozumienia, interpretacji, ekspresji itp. Akt mowy – podstawowa jednostka komunikacji – jest rozumiany jako akt oddziaływania za pomocą języka i zachowań niewerbalnych, dostrzeganych przez odbiorcę w trakcie ich zachodzenia lub po nich. Jest on aktem dokonywania czegoś, a więc aktem „pragmatycznym”. Do teorii aktów mowy A. Lorenzera (psychoanaliza społeczna) nawiązał H. W. Dannowski. Była to propozycja mająca na celu przeciwstawienie się zniszczeniu symbolu w języku kazań, które ma miejsce wówczas, gdy symbol zastępuje się znakiem. Zamierzał on przywrócić językowi religijnemu kazań jego żywy, tzn. autentycznie symboliczny charakter. „Odświeżone” kazanie winno według Dannowskiego posiadać rozbudowaną płaszczyznę relacji emocjonalnej dokonywaną m.in. przez zamianę znaków na symbole (np. zbawienie rozumiane jest jako zmiana relacji człowieka z Bogiem), dzięki czemu osiągnię się jego żywy odbiór i zaangażowanie słuchaczy³⁸.

Kazanie jako akt mowy

Atrakcyjność tej koncepcji dla homiletyki wiąże się również z zainteresowaniem językiem religijnym³⁹. Za najbardziej odpowiednią dla

³⁵ J. S. McClure, jw.

³⁶ Por. K. Olechnicki, P. Załęcki, *Słownik socjologiczny*, Toruń 1997, s. 186.

³⁷ Por. O. Fuchs, *Wohl euch Armen. Zur semantischen Analyse der Wertstrukturen eines Predigttextes*, [w:] F. Kamphausen, R. Zeffass (red.), *Ethische Predigt und Alltagsverhalten*, München–Mainz 1977, s. 88–116; P. Biehl, *Religiöse Sprache und Alltagsverfahrung*, ThPr 3–4:1983, s. 101–109.

³⁸ Por. H. W. Dannowski, *Sprachbefähigung in der Ausbildung. Einführende Bemerkungen zur Rolle der Sprechakttheorie in der Homiletik*, [w:] P. Dusterfeld, P. Kaufmann, *Didaktik der Predigt*, Münster 1975, s. 163–175; H. Scheler, *Kritische Kommentierung zum Thema „Sprechakttheorie in der Homiletik”*, [w:] P. Dusterfeld, B. Kaufmann (Hgg.), jw., s. 206–225.

³⁹ Por. K. F. Daiber, *Predigen und hören...*, s. 67, 72; P. Bukowski, *Predigt wahrnehmen. Homiletische Perspektiven*, Neukirchen-Vluyn 1990, s. 38 n.; H. W. Dannowski, *Kompendium der Predigtlehre...*, s. 119.

problematyki kazania uznaje się teorię J. Austina z wyróżnionymi trzema aspektami aktu komunikowania: lokucyjnym (zawartość wypowiedzi), illokucyjnym (intencja działania) i perlokucyjnym (skutek, jaki może wywołać wypowiedź u słuchacza)⁴⁰.

W homiletyce znalazła również zastosowanie klasyfikacja aktów mowy wypracowana przez J. Habermasa (*communicativa, constan-tiva, representativa, regulativa*). Stała się ona podstawą do badań empirycznych szkoły hannowerskiej⁴¹. Teoria kompetencji komunikacyjnej Habermasa zainspirowała homiletów do poważniejszego zajęcia się płaszczyzną intersubiektywnego porozumienia między mówcą i słuchaczem oraz płaszczyzną treści będącej przedmiotem porozumienia. Podkreśla się również, że akt komunikacji zachodzi w określonej sytuacji interakcyjnej⁴².

W homiletyce teoria aktów mowy znajduje bardzo silny oddźwięk. To zainteresowanie należy tłumaczyć głównie tym, że teoria ta zajmuje się „potocznym komunikowaniem się” oraz że dowartościowuje nie tylko treść, lecz także relację. W oparciu o teorię aktów mowy łatwiej jest dopracowywać kazanie w takich aspektach aniżeli zrozumiałość przekazu, przystępność i akceptacja ze strony słuchacza⁴³.

Psychologia religii a homiletyka

Teoria i praktyka przekazu słowa Bożego zdaje się za mało liczyć z wiedzą dostarczaną przez psychologię religii. Cechy religijności kaznodziei czy słuchaczy są brane pod uwagę zwykle na marginesie czynników wpływających na przebieg religijnej komunikacji w kazaniu. Spotyka się jednak czasem badania dotyczące związku religijności z określonymi elementami komunikacji homiletycznej (perswazją religijną). Dzięki badaniom Ragsdale'a i Durhama (1986) stwierdzono, że osoby o poglądach konserwatywnych i silnych przekonaniach religijnych preferują apele wzbudzające lęk. Z kolei kobiety zapamiętują

⁴⁰ Por. Krüger, *Widerstände von Predigern gegen Predigttexte – Sprechaktanalyse an ausgewählten Beispielen*, WP 41:1981, s. 36 nn.; K. F. Daiber, *Predigen und hören...*, s. 72; H. Luther, *Predigt als Handlung. Überlegungen zur Pragmatik des Predigens*, „Zeitschrift für Theologie und Kirche” 80:1983, s. 223–243; K. Müller, *Homiletik...*, s. 93.

⁴¹ Por. K. F. Daiber, *Leiden als Thema der Predigt: Bericht über eine Predigt-treibe*, München 1978, s. 22; *Gemeinde erleben ihre Gottesdienste: Erfahrungsberichte*, Gütersloh 1978, s. 31; *Predigen und hören. Bd. 2: Predigten, Analysen, Grundauserwertung*, München 1980, ss. 20, 122; K. F. Daiber, *Predigen und hören...*, s. 81, 89.

⁴² Por. K. F. Daiber, *Predigen und hören...*, s. 17, 36; H. W. Dannowski, *Kompendium der Predigtlehre...*, s. 120, 122.

⁴³ Por. K. F. Daiber, *Predigen und hören...*, s. 24 n.; P. Bukowski, *Predigt wahrnehmen...*, s. 38–47; H. W. Dannowski, *Kompendium der Predigtlehre...*, s. 119 n.; R. Hajduk, *Leczyć rany serc złamanych. Przyczynek do kaznodziejstwa terapeutycznego*, Kraków 1996, s. 70 n.

więcej informacji z przekazów o dużym nasyceniu lękiem niż z mało lękorodnych. J. Baesler (1994), szukając związków między poszukującą orientacją religijną a stylami komunikacji, wykrył, że powiązanie takie istnieje jedynie w przypadku uważnego stylu komunikacji⁴⁴. Z badań przeprowadzonych przez autora niniejszego artykułu wiadomo, że oddziaływanie przez rekolekcje młodzieżowe nieznacznie zmienia strukturę religijności, wtedy gdy treści przekazu wiążą się z ich egzystencjalnym doświadczeniem. Ale już sama decyzja udziału w rekolekcjach jest silnie zależna m.in. od jakości posiadanej koncepcji Boga, od rodzaju uczuć do Boga oraz ich siły, czy wreszcie od tego, jak się ocenia swoje kontakty z Bogiem i jakie miejsce wyznacza się im w swoim życiu⁴⁵.

PODSUMOWANIE I PROPOZYCJE

Z przeglądu literatury wylania się perspektywa, w której widoczna jest rola psychologii w homiletyce. Można więc pozwolić sobie na kilka uogólnień na ten temat oraz na pewne sugestie.

Nauki społeczne (psychologia, psycholingwistyka, socjolingwistyka, socjologia) cieszą się tak wielkim zainteresowaniem w homiletyce, że służą jako teoretyczne propozycje (Haendler, Arens, Engemann, Meyer zu Uptrup) do rozwiązywania problemów ważnych dla teorii homiletycznej⁴⁶. Niektóre teorie psychologiczne, psycholingwistyczne i socjolingwistyczne są przyjmowane jako podstawa do badań empirycznych w homiletyce⁴⁷.

Czy można wprowadzać jeszcze więcej psychologii do homiletyki i kaznodziejstwa? Niewątpliwie tak; stosownie do potrzeb należy włączać „godne zaufania” teorie i metody badań. Z pewnością potrzebne jest jeszcze większe zaawansowanie badań w ramach psychologii komunikacji interpersonalnej, ale nie tylko w tej dziedzinie. Chciałbym tutaj zwrócić uwagę na potrzebę większego dowartościowania w homiletyce tych kierunków psychologii, które zajmują się bardziej „ludz-

⁴⁴ Por. J. D. Ragsdale, K. R. Durhan, *Audience Response to Religious Fear Appeals*, „Review of Religious Research” 1:1986, s. 4–50; E. J. Baesler, *Religious Orientation, Persuasion and Communicator Style*, „The Journal of Communication and Religion” 2:1994, s. 61–71.

⁴⁵ Por. W. Chaim, *Skuteczność rekolekcji dla młodzieży*, [w:] W. Przychyńska (red.), *Rekolekcje dla młodzieży*, Kraków 1996, s. 337–360; *Dlaczego nie przychodzą?*, [w:] W. Przychyńska (red.), *Trzymajcie się Słowa Życia*, Kraków 1999, s. 9–23.

⁴⁶ Por. także uogólnienia teoretyczne K. F. Daibera w tomie podsumowującym jego szerokie badania empiryczne: *Predigen und hören*, Bd. 3: *Predigt als religiöse Rede: homiletische Überlegungen im Anschluss an eine empirische Untersuchung*, München 1991.

⁴⁷ Zarys stanu badań empirycznych w dziedzinie kaznodziejstwa zawiera inny artykuł: W. Chaim, *Psychologiczny aspekt recepcji kazań*, „Analecta Cracoviensia” 29:1997, s. 17–31.

kimi” aspektami życia psychicznego człowieka, niż się to czyni w ortodoksyjnej psychoanalizie i behawioryzmie. Chodzi tutaj o psychologię poznawczą oraz psychologię egzystencjalną i humanistyczną.

W psychologii poznawczej przyjmuje się, że człowiek przybiera postawę badawczą wobec rzeczywistości i stara się zrozumieć świat, w którym żyje. Tworzy sobie własny jego obraz, obraz własnego miejsca i szuka wyjaśnienia relacji, jakie go z nim łączą. Odbiera informacje z otoczenia, wysuwa hipotezy, planuje, przystosowuje się do świata, kształtuje siebie i świat. Orientacja w psychologii, oprócz wzmiankowanej wcześniej teorii dysonansu poznawczego L. Festingera, obejmuje również interesującą teorię konstruktywistów osobistych Kelly’ego, teorię zależności od pola percepcji H. Witkina (złożoność struktury psychicznej i pochodny od niej styl spostrzegania analityczny lub globalny), teorię zewnątrz-wewnątrzsterowności J. B. Rottera, teorię abstrakcyjności konkretności poznawczej „style poznawcze” Harvey’a, Hunta i Schrödera. Dla empirycznie zorientowanej homiletyki stwarzają one szansę badania i pełniejszego zrozumienia procesów tworzenia kazania, recepcji, wpływu przekazu na myślenie, rozwiązywania problemów, podejmowania decyzji i postępowania słuchaczy pod wpływem kazań⁴⁸.

Także w trosce o większą skuteczność kazań, większą ekonomiczność przekazu – przy rezygnacji z chęci manipulowania skutecznością – można by zwrócić większą uwagę na strukturę przekazu, m.in. na jego złożoność, kolejność podawanych w kazaniu informacji. Refleksja nad prawami selekcjonowania przyjmowanych informacji, nad znaczeniem postaw dla odbioru informacji i wpływu na zmianę postaw mogłaby się przyczynić do tego, że „właściwe informacje trafiłyby do właściwych adresatów”⁴⁹.

Psychologia humanistyczna stawia sobie za zadanie budzenie nie wykorzystanych możliwości człowieka, tak jednostkowych, jak i społecznych. Jej celem ostatecznym jest pełny opis tego, co znaczy żyć w sposób ludzki (niepowtarzalność, ludzki kontekst, samoświadomość, możliwość wyboru, intencjonalność) i pomoc w rozwoju. Kładzie się w niej nacisk na autentyczność, samorealizację, twórczość, doniosłość obecności i spotkania drugiej osoby. Poprzez „sprowadzenie na ziemię” niektórych idei, m.in. na temat całkowicie dobrej natury ludzkiej czy samorealizacji, daje się wiele elementów teorii humanistycznych włączyć w kaznodziejski wysiłek na rzecz ukazywania trafności rozwiązań zawartych w Ewangelii⁵⁰.

⁴⁸ Por. Z. Rosińska, Cz. Matusewicz, *Kierunki współczesnej psychologii, ich geneza i rozwój*, Warszawa 1982, s. 203–221.

⁴⁹ Por. J. Jaccard, *Toward Theories of Persuasion and belief Change*, „Journal of Personality and Social Psychology” 40:1981, s. 260–269; Z. Nęcki, *Kolejność informacji a kształtowanie i zmiana postaw*, Kraków 1981.

⁵⁰ Por. Z. Rosińska, Cz. Matusewicz, jw., s. 222 nn.; F. Schulz von Thun, jw.

Psychologia egzystencjalna ma dużą wartość przy realizacji głoszenia słowa Bożego człowiekowi. Jest jedną z odmian humanistycznego nurtu w psychologii, w której antropologii akcentowana jest duchowość człowieka, z jego potrzebą sensu, dążeniem do wartości. Do problemów, które mogą być z pomocą psychologii egzystencjalnej w kazaniach skuteczniej rozwiązywane, należą: sens życia ludzkiego, Bóg jako źródło sensu, cierpienie, śmierć, sumienie, wolność i odpowiedzialność itp.⁵¹

Apelowanie do wymiaru duchowego, odkrywanie ze słuchaczem sensu i wartości, włączanie w relację do Boga, ludzi i świata oraz formowanie go również z wykorzystaniem kategorii antropologicznych i metod wypracowanych w tym nurcie psychologii odpowiada głębokim potrzebom słuchaczy⁵². Kazania ukierunkowują egzystencję słuchaczy na Boga i wartości ostateczne, na eschatologiczną przyszłość, proponują głęboko ludzkie rozstrzygnięcia dylematów moralnych. Przekaz treści Objawienia pomaga w rozwiązaniu podstawowych dylematów człowieka, które znajdują wyraz w niepokojach, jakie go dręczą: w lęku przed losem i śmiercią, lęku przed pustką i bezsenssem, lęku przed winą i potępieniem. Wszędzie tutaj jest miejsce na owocne spotkanie oraz współpracę homiletyki i kaznodziejstwa z psychologią⁵³.

PSYCHOLOGY AND HOMILETIC IN THE 20TH CENTURY A Review of the Psychological Approaches in the Homiletic

Summary

The study focuses on presenting a connection between homiletic and psychological trends and sections. At first there was presented an applying of some psychological orientations to homiletic (depth psychology learning theories, cognitive psychology, Gestalt psychology, and humanistic psychology), and then the psychological sections (psychology of interpersonal communication, psychology of religion). The article ends with conclusions and suggestions with reference to further investigations in the context of the cognitive psychology, humanistic and existential psychology.

⁵¹ Por. m.in. V. E. Frankl, *Nieświadomiony Bóg*, Warszawa 1978; K. Popielski, „Sens” i „wartość” życia jako kategorie antropologiczno-psychologiczne, [w:] K. Popielski (red.), *Człowiek – pytanie otwarte*, Lublin 1987, s. 107–140.

⁵² Por. M. Dieterich, *Handbuch der Psychologie und Seelsorge*, Wuppertal-Zürich 1989, s. 308 n.; A. Plewa, *Logotherapie*, [w:] J. Blattner u. a. (Hgg.), *Handbuch der Psychologie für die Seelsorge*, Bd. 2, Düsseldorf 1993, s. 226 n.

⁵³ Por. P. Tillich, *Męstwo bycia*, Paris 1983, s. 37–66.